

*Iwona Paślawska-Smęder**

ORCID: 0000-0002-2235-1296

Kraków, Polska

Biografia Marii Grzegorzewskiej inspiracją dla kształtowania duchowości i twórczego życia

Biography of Maria Grzegorzewska as an Inspiration for Shaping Spirituality and Creative Life

Abstract: The purpose of this article is to show the manifestations of spirituality in the biography of Maria Grzegorzewska (1887–1967) and their importance in the process of education for creative living. This article presents the interrelationship between spirituality, creative living and the biographical approach to education and self-education. Referring to the spiritual sphere of life reflects the belief that a person is part of something greater than themselves, something that transcends their individual existence. Maria Grzegorzewska's biography exemplifies the integration of spirituality and creative living, highlighting her commitment to promoting universal values such as goodness, truth, beauty and love. Grzegorzewska's approach to education reflected a balance of spiritual values and innovative thinking. She viewed life as a continuous creative process rooted in universal truths. Grzegorzewska's legacy remains relevant to today's educational processes, in which fostering spirituality and creative competence is crucial to dealing with existential and social crises.

Keywords: biography; spirituality; creative living; education for creative living.

* Dr Iwona Paślawska-Smęder, Instytut Rodziny, Pedagogiki i Pracy Socjalnej, Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie, Polska; e-mail: ismeder@gmail.com

Abstrakt: Celem artykułu jest ukazanie przejawów duchowości w biografii Marii Grzegorzewskiej (1887–1967) i ich znaczenia w procesie wychowania do twórczego życia. W artykule przedstawiono wzajemne relacje między duchowością, twórczym życiem oraz biograficznym podejściem do wychowania i samowychowania. Odwoływanie się do duchowej sfery życia odzwierciedla przekonanie, że człowiek-osoba jest częścią czegoś większego niż on sam, czegoś, co wykracza poza jego indywidualną egzystencję. Biografia Marii Grzegorzewskiej stanowi przykład integracji duchowości i twórczego życia, ukazuje jej zaangażowanie w promowanie uniwersalnych wartości, takich jak dobro, prawda, piękno i miłość. Podejście Grzegorzewskiej do edukacji odzwierciedlało równowagę wartości duchowych i innowacyjnego myślenia. Postrzegała życie jako ciągły proces twórczy zakorzeniony w uniwersalnych prawdach. Dziedzictwo Grzegorzewskiej pozostaje istotne dla współczesnych procesów edukacyjnych, w których wspieranie duchowości i kompetencji twórczych ma kluczowe znaczenie dla radzenia sobie z kryzysami egzystencjalnymi i społecznymi.

Słowa kluczowe: biografia; duchowość; twórcze życie; wychowanie do twórczego życia.

1. Wprowadzenie

Użyte w tytule kategorie: duchowość, twórcze życie, biografia są ze sobą ściśle powiązane i wskazują na dynamiczny charakter procesów wychowania i samowychowania. Terminu „twórcze życie” nie należy ograniczać jedynie do zachowań twórczych. Mimo że cechuje je nonkonformizm i myślenie heurystyczne oraz aprobatą życia czy wewnętrzna sterowność, samorealizacja oraz giętkość struktur poznawczych (Strzałecki, 2011, s. 190–244), to jednak zachowania określane mianem twórczych są jedynie składową podstawą twórczej, która z kolei jest składową twórczego życia. Twórcze życie to rzeczywistość, której wprawdzie towarzyszy kompetencja twórczej aktywności, ale nie ogranicza się ona do tego, co mierzalne. Wyrażenie to opisuje życie zanurzone w przestrzeni wartości, w którym człowiek nie lęka się sensownej zmiany, ma poczucie potencjału sprzyjającego rozwojowi osoby we wszystkich jej sferach. Życie jest twórcze, gdy jest piękne, dobre i budowane na prawdzie. Oznacza to, że wychowanie do twórczego życia to rozwijanie umiejętności radzenia sobie z codziennością w sytuacjach nietypowych, to inspirowanie do „wzięcia życia w swoje ręce” (Paślawska-Smęder i Walulik, 2024, s. 11–12).

Twórcze życie warunkowane jest wieloma czynnikami (Baer, 2016), spośród których za szczególnie istotną dla procesu wychowania należy uznać możliwość, albo wręcz konieczność, odwoływania się do uniwersaliów, takich jak prawda, dobro, piękno. W całej historii ludzkości traktowano je jako pierwszoplanowy czynnik uszlachetniający osobę i ludzkość (Majdański, 2000, s. 176–177). To sprawia, że twórcze życie jest nierozzerwalnie związane z duchowością (Paślawska-Smęder i Walulik, 2024, s. 294–296).

Pierwotnie terminem „duchowość” posługiwano się wyłącznie w znaczeniu religijnym na określenie postępowania sprzyjającego wzrostowi duchowemu, a jego przeciwieństwem był termin „cielesność”, który odnoszono do rzeczywistości materialnej i aktywności człowieka (Wiseman, 2009, s. 18–21). Jednak w badaniach nad duchowością w relacji do wychowania dzieci i młodzieży pojawiają się coraz to nowsze ważne ustalenia. Danah Zohar i Ian Marshall (2001) piszą, że człowiek obdarzony jest nie tylko inteligencją intelektualną i emocjonalną, ale także inteligencją duchową (*Spiritual Quotient*), którą wykorzystuje, analizując i rozwiązując problemy dotyczące znaczenia i wartości. Dzięki temu człowiek postrzega własne życie w szerszym, bogatszym kontekście. Autorzy przekonują, że inteligencja duchowa jest podstawą zarówno inteligencji racjonalnej, jak i emocjonalnej oraz że jest to najważniejszy rodzaj inteligencji. Tym samym nadają terminowi „duchowość” bardzo szerokie znaczenie, uznając, że jest „wrodzoną zdolnością ludzkiego umysłu” (Zohar i Marshall, 2001, s. 19) i oznacza kontakt z głębszą i bogatszą istotą, która pozwala spojrzeć na własną ograniczoną sytuację z nowej perspektywy.

Dzięki duchowości można poczuć, że istnieje „coś poza” lub „coś innego”, co pokazuje inny sens i wartość obecnej sytuacji. Tym „czymś poza, czymś innym” może być głębsza rzeczywistość społeczna, uświadomienie sobie lub dostrojenie się do mitologicznego, archetypowego lub religijnego wymiaru rzeczywistości, świadomość ukrytej prawdy lub piękna. Może to być również odkrycie przejmującego, wszechogarniającego poczucia całości – przekonanie, że wszystkie nasze działania są częścią uniwersalnego procesu wyższego poziomu (Zohar i Marshall, 2001, s. 13–30).

Inteligencja duchowa poszerza zatem horyzonty oceny czy dany kierunek działania, a w konsekwencji sposób życia, ma znaczenie rozwojowe. W tym nurcie duchowość rozumie również David Fleming (2013), przyjmując, że to styl życia, który podejmuje zarówno osoba, jak i grupa osób dzielająca wspólne wartości. Lisa Miller definiuje duchowość jako:

wewnętrzne poczucie więzi z siłą wyższą, która nas kocha i prowadzi. Sile tej możemy nadawać różne nazwy: Bóg, natura, duch, wszechświat, stwórca lub jakkolwiek inną nazwę, która będzie reprezentować boską obecność. Liczy się to, że duchowość obejmuje naszą relację i dialog z tą wyższą obecnością (Miller, 2016, s. 35).

Termin „duchowość”, będąc pojęciem wielowymiarowym, obejmuje zarówno pogłębione życie religijne, w obrębie różnych światopoglądów, jak i kompetencje poznawcze rozumienia siebie i świata. Dotyczy doświadczeń wielu sfer życia – zwłaszcza w obrębie sfery aksjologicznej. Doświadczenia te odnoszą się do transcendencji i pozwalają człowiekowi wykraczać poza jego aktualne „Ja” w kierunku rozwoju osobistego, samodoskonalenia i dążenia do bliskości z Istotą Wyższą (Gurba, 2020, s. 283). Dlatego w badaniach nad duchowością wprowadza się rozróżnienie na duchowość religijną i naturalną (Marszałek, 2013, s. 30).

Przedstawione objaśnienia uświadamiają, że współcześnie duchowość łączona jest nie tylko z praktyką życia religijnego, ale też ze sposobem życia, w którym człowiek odwołuje się do transcendencji, mimo że wprost nie nazywa jej Bogiem.

Odzwierciedleniem doświadczeń każdej osoby jest biografia, a jej rozumieniu mogą sprzyjać procesy wychowania. W kontekście refleksji nad miejscem duchowości w wychowaniu do twórczego życia rozumienie biografii ilustrują związki zachodzące pomiędzy teorią i praktyką pedagogiczną, dzięki którym „życie jest wyjaśniane, reflektowane, interpretowane, konstruowane z jakiegoś punktu widzenia” (Lalak, 2010, s. 27). To z kolei zwraca uwagę na podmiotowy i dynamiczny charakter przebiegu ludzkiego życia, gdyż biografia zyskuje społeczne i jednostkowe znaczenie dopiero w procesie interpretacji (Bruner, 1987, s. 13).

2. Założenia metodologiczne

W refleksji naukowej coraz częściej zwraca się uwagę na istotną rolę religii, czy szerzej – duchowości, w procesie wychowania. Ewa Gurba wyjaśnia, że zainteresowanie duchowością wynika między innymi z podkreślania wartości autonomii człowieka, niepowtarzalności jego przeżyć w relacjach z trans-

cendencją i zakwestionowania instytucjonalnego wymiaru religii (Gurba, 2020, s. 283). Przy czym badacze wskazują, że aktywność religijna młodzieży staje się skutecznym antidotum na doświadczanie pustki i braku sensu życia oraz zapobiega ryzykownym zachowaniom. Osoby zaangażowane religijnie niejednokrotnie odnajdują w religii sens życia i pozytywną filozofię życiową. Co więcej, wydają się głębiej zaangażowane w działalność społeczną w porównaniu z ich rówieśnikami, którzy nie mają takich doświadczeń (Furrow i in., 2004; Garbarino i Haslam, 2005; Leak, 2009; Markstrom, 1999).

Można jednak przypuszczać, że zainteresowanie duchowością związane jest również z obserwowanym jej kryzysem. Współcześni autorzy wskazują na „ślepotę ducha” i „bezdroża duchowości” (Sztaba, 2015). Jednocześnie Gabriel Maté (2021) jest przekonany, że żyjemy w świecie „głodnych duchów”, a kryzys duchowości jest jednym z istotnych elementów współczesnego wielowymiarowego kryzysu człowieka i społeczeństwa w postaci zubożenia duchowości. Istnieje zatem realna możliwość utraty życia duchowego, czego zewnętrznym przejawem jest brak poczucia sensu, a nawet całkowite zwątpienie. Oznacza to, że ludzka duchowość jest faktem antropologicznym i złożoną kwestią społeczną. Dlatego teoria i praktyka wychowania nie mogą być obojętne na duchowość człowieka, gdyż to ona jest tym, co pierwotne i kluczowe w jego człowieczeństwie.

Celem artykułu jest ukazanie przejawów duchowości w biografii Marii Grzegorzewskiej (1887–1967) i ich znaczenia w procesie wychowania do twórczego życia. Refleksja nad biografią, łącząc w sobie wymiar teoretyczny i praktyczny, czyni z biografii uniwersalną orientację ludzkiego poznawania. Biografia i narracja charakteryzują człowieka jako gatunek. *Homo biographicus* i *homo narrans* to właściwości natury ludzkiej wyposażonej w umiejętności opowiadania, namysłu i interpretacji doświadczenia biograficznego (Dubas, 2020, s. 8). Refleksja nad biografią umożliwia poznanie statusu poszczególnych doświadczeń w różnych, często skrajnych, kontekstach (Merril i West, 2009, s. 16).

Podjęcie zagadnienia duchowości w aspekcie biograficznym wynika z przekonania, że Grzegorzewska uczyniła ze swojego życia „dzieło sztuki” i jak w przypadku każdej twórczości obecne są w nim odniesienia do tego, co transcendentne (Pasławska-Smęder i Walulik, 2024, s. 82–100). Do takiego rozumienia wychowania do twórczego życia inspirowała biografia Grzegorzewskiej. Han-Ilgiewicz (1989, s. 138) wspominała: „Mimo że często widywano

ją przy biurku, nigdy nie była «człowiekiem biurka», przeciwnie «w każdym szczególe» była artystą, u którego «pomysły rodziły się nagle, gwałtownie, często zaskakiwały».

Życie Grzegorzewskiej jest na różny sposób przedstawiane nie tylko w publikacjach naukowych, co czyni jej postać stosunkowo dobrze znaną. Na uwagę zasługują starania osób związanych z Akademią Pedagogiki Specjalnej w Warszawie, którzy docierają do podmiotowych i przedmiotowych źródeł poznania jej życia. Dzięki temu możliwe jest poznanie poglądów i sposobu jej myślenia, uczuć, postaw i wartości, oczekiwań, przekonań, predyspozycji, osiągnięć lub braków, a także warunków rodzinnych, społeczno-ekonomicznych, kulturowych czy politycznych, w których żyła.

Mimo licznych badań nad życiem i twórczością Marii Grzegorzewskiej odniesienia myśli i aktywności tej wybitnej pedagożki do zagadnienia duchowości są nieliczne i dotyczą jej stosunku do religii (Tomasik, 1998, s. 261–267; Hryniewicka, 2023, s. 5–15). Przy czym Antoni Gołubiew (1967) zauważa, że wierzyła ona

niezachwianie w sens i wartość istnienia, to był z natury *homo credens*. Określenie powyższe nie oznacza bynajmniej, jakoby była wierząca, jak my to pojmujemy – wychowana w ideałach postpozytywistycznych, sama się uważała za racjonalistkę. Jednakże jej stosunek do tych zagadnień był złożony i wielostronny (za: Tomasik, 1998, s. 261).

Nawet najbardziej ogólny ogłód biografii i twórczości Marii Grzegorzewskiej uświadamia, że duchowy aspekt życia człowieka jest przedmiotem jej szczególnej troski. Sytuacja ta sprawia, że zdecydowano się nie na prezentację biografii czy choćby życiorysu twórczyni polskiej pedagogiki specjalnej, lecz na pokazanie tych elementów tworzących biografię, które wskazano za pomocą analizy proksemicznej (Walulik, 2022) i uznano za najbardziej charakterystyczne dla rozumienia znaczenia duchowości w wychowaniu do twórczego życia. Przedmiotem analiz uczyniono *Listy do Młodego Nauczyciela* (Grzegorzewska, 2021), *Wspomnienia o Marii Grzegorzewskiej* (1989) oraz pracę Anny Hryniewickiej (2022) pt. *W stronę człowieka... O odwadze twórczego myślenia Marii Grzegorzewskiej*. Kategorie odkrywane za pomocą analizy proksemicznej (aktorzy, miejsca, czas, wartości, oczekiwania) zdecydowały o strukturze niniejszego tekstu.

3. W kręgu pierwszych doświadczeń – „aktorzy” domu rodzinnego

W rozumieniu analizy proksemicznej określenie „aktor” odnosi się zarówno do osób, jak i bytów nieosobowych, którym przypisywane jest oddziaływanie na życie bohatera/autora narracji. Istotne jest również odkrywanie relacji zachodzących pomiędzy nimi (Walulik, 2022, s. 135–136). Spośród wielu „aktorów”, których można wskazać w biografii Grzegorzewskiej, za najbardziej znaczących dla wychowania do twórczego życia uznano członków najbliższej i dalszej rodziny oraz atmosferę domu rodzinnego.

O swojej matce – Felicji Grzegorzewskiej – Maria wspomina, że była to kobieta życzliwa ludziom, gotowa do niesienia pomocy nawet w niesprzyjających warunkach. Matka wspomagała ojca w pieczy nad powierzonymi mu pracownikami i ich rodzinami, organizowała dla nich opiekę w sytuacjach choroby, trudności materialnych czy kataklizmów. Natalia Han-Ilgiewicz (1989) opowiada wydarzenie, które miało miejsce podczas epidemii cholery:

Siedzieliśmy wszyscy przy stole, gdy przyszła groźna wiadomość... (przy-padek cholery na wsi). Mama zerwała się, chwilę stała, namysławiając się. Po czym chwyciła kilka prześcieradeł, szczotki, torbę z suszonym zielem dziurawca, kazała dać sobie dwa wielkie czajniki i – po uprzedzeniu, byśmy się nie zbliżali do tamtego domku, pobiegła do chorego. Wyprosiła dzieci, poleciła rozniecić ogień, a sama zajęła się chorym. Niezwykła kuracja polegała na owijaniu pacjenta w gorące prześcieradła, poprzez które był masowany szczotkami i pojony naparem dziurawca. Gdy po kilku godzinach przybył lekarz, stwierdził, że niebezpieczeństwo minęło, i z podziwem wypytywał o szczegóły zastosowanej kuracji. Pani Felicja odbyła kwarantannę w pokoiku na strychu, nie dopuszczając do siebie nikogo i wydając zarządzenia przez okno (s. 146).

Przywołana sytuacja doskonale pokazuje, że kobieta potrafiła twórczo i zdecydowanie reagować w sytuacjach nowych, nietypowych. W swoich poglądach daleko wyprzedzała epokę.

Również ojciec – Alfred Błażej Grzegorzewski – we wspomnieniach córki ukazany jest jako człowiek o niezwyklej łagodności i dobroci, jednocześnie nieustępliwy w realizacji celu wyznaczonego przez poczucie odpowiedzialności

nie tylko za siebie i swoją rodzinę, ale także za powierzonych sobie ludzi. Maria postrzega go jako człowieka o niezwyklej umiejętności wprowadzania w czyn tego, co uważał za słuszne i sprawiedliwe. Potrafił znajdować dostatecznie silne argumenty, żeby przekonywać innych o słuszności sprawy. W jego myśleniu i działaniu przewijają się cechy kreatywności, twórczości, a nawet szerzej – twórczego życia. Świadczy o tym między innymi budowanie dla robotników folwarcznych nowych pięknych domów z ogródkami – wręcz domów marzeń, zapraszanie robotników do osobistego twórczego udziału zarówno w ulepszaniu upraw, jak i wynikających z nich korzyści w postaci zwiększonych dochodów czy organizowanie rozrywek kulturalnych (Hryniewicka, 2022, s. 21–22).

Postawa Adolfa Grzegorzewskiego wskazuje na to, że twórczość stanowi pewien rodzaj predyspozycji człowieka, których rozwój warunkuje całokształt życia jednostki i niekoniecznie musi się ujawniać w działalności potocznie określanej jako *stricte* artystyczna bądź wyrażającej się w powoływaniu do istnienia czegoś nowego. Wskazuje to na jej egalitarną koncepcję, w której traktuje się twórczość jako pewną właściwość charakterystyczną dla każdego człowieka (Nicholls, 1972). I w tym znaczeniu twórczość łączy się z duchowością. Duchowość człowieka wyraża jego odniesienie do świata niematerialnego (np. idei, wartości, Boga), które konkretyzuje się w przyjmowanych postawach (Marek, 2015, s. 12). Postawa ojca uzmysławia, że chociaż duchowość jest zazwyczaj kojarzona z religią, to może również istnieć poza nią – jako jeden z wymiarów ludzkiego życia wyjaśniający jego sens (Marszałek, 2013, s. 27).

Wspomnienia Grzegorzewskiej z dzieciństwa potwierdzają, że podstawą kształtowania więzi rodzinnych jest właściwie ukształtowana więź małżeńska (Brągiel i Kawula, 2005, s. 105). Istniejące różnice, które u innych mogłyby stać się przyczyną nieporozumień, dla Grzegorzewskich były szansą uczenia się szacunku i otwartości. W kontekście duchowości warto przywołać spostrzeżenie Han-Ilgiewicz (1989): „Pan Adolf [ojciec], humanista, był niepraktykującym, podczas gdy pani Felicja – jak wiemy – była bardzo religijna, co nigdy nie wywoływało najmniejszych zgrzytów” (s. 146).

Nacechowana personalizmem więź pomiędzy rodzicami znajduje swoje odbicie w relacjach pomiędzy rodzeństwem i członkami dalszej rodziny:

Poczucie przynależności do rodziny jako wielkiej całości było mocno zaznaczone. Co pewien czas odbywały się zjazdy rodzinne, na które zjeżdżało po

kilkanaście, z czasem i kilkadziesiąt osób. Wymiana zdań, narady w trudniejszych kwestiach, wspólna fotografia, uroczysty obiad, wzajemne upominki. Utrwalenie więzi rodzinnej – wszystko to miało swoistą wymowę. Była to rodzina – w pełnym znaczeniu tego słowa – zdrowa i wydolna (Han-Ilgiewicz, 1989, s. 146–147).

Atmosfera domu rodzinnego ukształtowała w Marii otwartość na cudze problemy, umiłowanie tradycji niepodległościowych i patriotycznych, łączenie ideałów romantycznych z pozytywistycznymi, aby widzieć więcej i szerzej: „Obaj dziadkowie, pochodzący z ziemiańskich litewskich rodzin, byli oficerami wojska polskiego, których tragiczne losy osobiste spletały się z klęskami narodowymi” (Hryniewicka, 2022, s. 19).

Wzajemne relacje rodziców i stosunek do innych osób odzwierciedlają charakterystyczne dla całej rodziny postawy sprowadzające się do podporządkowania wszystkiego, co osobiste, potrzebom innych ludzi. Atmosfera domu, w którym dorastała Maria, przeniknięta była wzajemnym szacunkiem niezależnie od wieku osoby oraz poszanowaniem prawa do współuczestniczenia w podejmowaniu istotnych życiowych decyzji. To kształtowało adekwatny system wartości, który pozwalał rozumieć gromadzone doświadczenia.

Przywołani „aktorzy” i zachodzące pomiędzy nimi relacje wskazują na istotną dla wychowania do twórczego życia cechę duchowości, jaką jest poczucie, że istnieje „wyższy porządek”, którego człowiek często nie jest w stanie nazwać, określić, ale nie przeszkadza mu to przeczuwać, że jest od niego zależny (Witek, 1989, s. 330).

Odwoływanie się do najwyższych wartości „inspiruje do ciągłego rozwoju człowieczeństwa, ustawicznej samorealizacji z ukierunkowaniem na dobro drugiego człowieka, czego efektem staje się szczęśliwe życie. Jest to proces dynamiczny i ustawiczny” (Paślawska-Smęder i Walulik, 2024, s. 85). Chodzi o to, że trzeba od chwili przyjścia na świat zwracać uwagę na to, by „wychowywać człowieka w dziecku” (Grzywak-Kaczyńska, 2005, s. 373). Ten personalistyczny aspekt wychowania jest podstawą twórczego życia. W analizowanych relacjach ujawnia się on cechą duchowości, którą nazwano składaniem świadectwa, rozumianego jako zgodność między słowami i czynami podyktowaną głębokim szacunkiem dla każdej osoby i ukazywaną w uczynności względem innych ludzi (Marek i Walulik, 2019, s. 54–58).

4. Sprawdzian siły charakteru – kategorie: czas i miejsce

W identyfikacji kategorii czasu za pomocą analizy proksemicznej sugeruje się dokonanie rozróżnienia stosowanego przez starożytnych Greków, którzy określali czas jako: Chronos (okres jego trwania można zmierzyć i umieścić na osi jego długość), Kairos (czas doświadczany, właściwy czas na coś) i Aion (synonim wieczności, ma charakter teleologiczny). Rozróżnienia te pozwalają lepiej zobaczyć to, co się istotnie odnosi do postrzegania, przeżywania i doświadczania czasu (Walulik, 2022, s. 136–137).

W biografii Grzegorzewskiej dominujące rozumienie czasu, które pozwala dostrzec przejawy duchowości, wyraża termin Kairos. Kairos, chociaż odnosi się również do pewnego okresu, to akcent kładzie nie na miarę, lecz na to, co się dzieje, staje się, wydarza w „mierzonym” okresie. Tak rozumiany czas jest bardziej sposobnością do zdobycia, osiągnięcia, ukazania się czegoś niż rozciągłością.

Janina Doroszevska (1964, s. 8–9 – za: Hryniewicka, 2022, s. 21–23), opisując wczesne dzieciństwo Marii, stawia tezę, że upłynęło ono na wsi wśród dużej, blisko ze sobą żyjącej rodziny, w atmosferze wysokiego humanitaryzmu i wielkiej odpowiedzialności moralnej. To poczucie odpowiedzialności kazało zarówno ojcu, jak i matce podporządkowywać stale swoje życie, a nawet potrzeby swoich dzieci temu, co uważali za czyjąś istotną potrzebę. Jej zaspokojenie uznawali za swój prosty obowiązek. Również kolejne etapy edukacji Marii to rzeczywistość, którą budują sytuacje wymagające analizy własnych działań, weryfikowania motywacji ich podejmowania, pokazywania swoich przekonań, emocji czy planów. To okazje do poważnego sprawdzianu siły swego charakteru, wymagające konfrontacji własnej oceny rzeczywistości z oceną jej przez innych, często przez osoby o uznanym w środowisku autorytecie, żeby nie powiedzieć – wręcz otaczane „kultem”.

Wielkim sprawdzianem siły charakteru Grzegorzewskiej było godzenie nauki z pracą zarobkową, którą podejmowała, nie chcąc obciążać rodziców kosztami swoich studiów, i co więcej, swoim skromnym budżetem dzieliła się z tymi, których uważała za bardziej potrzebujących. Takie podejście do życia sprawiło, że zyskiwała coraz szersze kręgi osób, z którymi łączyła ją więź duchowa. Ilustrują to między innymi relacje ze starszą siostrą Wandą i jej mężem, którzy wspierali Marię w realizacji jej planów edukacyjnych, czy

z koleżanką, z którą przyjechała do Krakowa i dzieliła wspólne mieszkanie (Hryniewicka, 2022, s. 77–93). Przy czym wyrażała zainteresowanie czymś więcej niż tylko tym, co konieczne do przetrwania. Świadczą o tym jej listy, w których pisze o wierze w to, co dobre i twórcze w człowieku i kulturze. Tomasiak (1998, s. 266) przywołuje słowa Biskupa Wrocławskiego Bolesława Kominka, który stwierdził, że *Listy* to „prawdziwe perełki ewangeliczne”.

Podjęmowane przez Grzegorzewską działania były motywowane świadomością celu, jaki sobie wyznaczyła, ale jego realizacja byłaby niemożliwa bez wewnętrznej dyscypliny, z której wyrastała zdolność radzenia sobie w najbardziej niekorzystnych (nie tylko od strony materialnej) warunkach życia. Wszystkie okoliczności traktowała jako szansę rozwoju we wszystkich wymiarach życia. O jej twórczym podejściu do życia świadczy podjęcie przez młodą kobietę studiów w kraju i za granicą: w Krakowie, Brukseli, Paryżu i związana z tym rezygnacja z otwierających się przed nią możliwości zrobienia kariery naukowej na zachodzie Europy, gdy widziała potrzebę zaradzenia ogromnym zaniedbaniom w zakresie oświaty spowodowanym przez zaborców. Wewnętrznego hartu ducha wymagało również uczestniczenie w czasie okupacji w tajnym nauczaniu przygotowującym wychowawców do mających powstać w przyszłości ośrodków kształcenia nauczycieli oraz odbudowanie zniszczonego instytutu pedagogiki specjalnej i walka o utrzymanie funkcji jego dyrektora (Hryniewicka, 2022, s. 103–315).

Ten kierunek myślenia o człowieku wyraźny jest również w refleksji nad biografią poprzez kategorię miejsca. W analizie proksemicznej, wyodrębniając tę kategorię, można wskazywać wszystkie te obszary, w których autorzy narracji lokują swoje doświadczenia. To nie tylko przestrzeń w świecie fizycznym, ale także wspólnota mentalna i kulturowa, ujawniająca relacje, które w przeciwnym razie pozostałyby ukryte (Walulik, 2022, s. 136). W kontekście odkrywania znaczenia duchowości dla wychowania do twórczego życia dwa „miejsca” uznano za najbardziej znaczące – dom wielodzietnej wdowy po przyjacielu ojca, który stał się dla Marii „stacją w mieście”, i szpital psychiatryczny w Bicêtre.

Decyzja o wyborze stacji jest wyrazem personalistycznego i twórczego podejścia rodziców i samej Marii do problemów życiowych: „W domu pp. Grzegorzewskich ciężar przeżycia tego rozstania przesunął się na troskę, by w tej sytuacji można było uczynić przysługę komuś, kto potrzebuje pomocy materialnej” (Doroszevska, 1964, s. 9 – za: Hryniewicka, 2022, s. 23). Panu-

jące tam warunki były dalekie od wygody, a atmosfera tego domu wymagała silnej, opartej na wartościach tożsamości dorastającej dziewczyny:

Prymitywne lokum w jednym wspólnym pokoju, pozbawionym najniezbędniejszych wygód, niewystarczające żywienie, bezpośredni kontakt z ludźmi różniącymi się pod względem kultury bycia od tego, co charakteryzowało dom rodzinny – wszystko to dalekie było od ówczesnego modelu warunków „uczącej się panienci z dobrego domu”. Nie zawsze można było znaleźć wolny kawałek stołu, by rozłożyć na nim podręczniki i zeszyty. Trudno było o należyte oświetlenie, o możliwość skupienia się. Niełatwym zadaniem było też zajęcie właściwej postawy do nieporozumień rodzinnych, i to dla dziewczynki, wychowanej w atmosferze największej kultury kontaktów, było czymś wręcz odrażającym (Han-Ilgiewicz, 1989, s. 148).

Kształtowanie kultury kontaktów jest wyraźną cechą duchowości Grzegorzewskiej. W „Słowie do Czytelnika Listów” pisała:

Gdziekolwiek jesteś obecnie, Kolego, i jakkolwiek rozwija Ci się nowa praca, którą wybrałeś, jesteś mi bliski, interesujesz mnie, chciałabym Ci dopomóc w Twojej pracy. Więcej chciałabym, żebyś w niej pomimo trudności i przeszkód, jakie zapewne przełamywać musisz, znalazł radość życia. A może nawet jego szczęście (Grzegorzewska, 2021, s. 7).

W tym miejscu warto przytoczyć jej wyjaśnienie zwrotu „kolego”, który zawsze pisała wielką literą: „Pisząc «kolego», przez uproszczenie zwracam się jednocześnie do Was Wszystkich, Koleżanki moje, i do Was, Koledzy” (tamże). Zwrócenie uwagi na godność osoby to ukierunkowanie na wymiar duchowy człowieka. Umożliwia on odkrywanie nowych objaśnień ludzkiej egzystencji i wskazuje na wyjątkowość człowieka wyrażającą się w jego twórczej obecności w świecie. Obecność ta ma charakter relacyjny i urzeczywistnia się w odniesieniach do siebie, do innych i do Transcendencji.

Drugim miejscem istotnym dla rozumienia duchowości w biografii Grzegorzewskiej jest szpital psychiatryczny w Bicêtre (Hryniewicka, 2022, s. 132–134). Ten jednorazowy, dość przypadkowy, pobyt na oddziale dla upośledzonych umysłowo zrodził przekonanie, że „Nie ma kaleki – jest Człowiek” (Hryniewicka, 2022, s. 9). Mimo że jest świadoma, iż to w celach naukowych przydzielono pacjentów ze względu na określony stopień oligofrenii do po-

szczególnych sal, to obserwacja ich reakcji, a częściej jej brak, radykalnie zmieniła jej stosunek do dotychczasowego nurtu życia. Miejsce to sprawiło, że całą swoją osobą angażuje się w troskę o Człowieka – o pełnię jego rozwoju i poszanowanie dla jego człowieczeństwa. Słowo „człowiek” pisane przez Grzegorzewską wielką literą to nie zabieg techniczny, ale przede wszystkim wyraz troski o jego godność. To uświadamianie, że na człowieka nie wystarczy patrzeć tylko w wymiarze biologicznym czy nawet psychicznym. W ten sposób pokazuje, że w człowieku jest potrzeba przekraczania tego, co materialne i mierzalne – jest potrzeba transcendencji, czyli otwarcia się na wymiar duchowy. Wyraża się on w zatroskaniu człowieka o sprawy dla niego najistotniejsze. Temu celowi podporządkowała całą swoją rozległą naukową, społeczną i pisarską działalność, by przywrócić człowieczeństwo osobom skrzywdzonym przez los (Hryniewicka, 2022, s. 8).

5. Wartości i oczekiwania przestrzeni budowania duchowości

Kategorią analizy proksemicznej, które wprost odnoszą się do znaczenia duchowości w wychowaniu do twórczego życia, są wartości i oczekiwania. Kategorię wartości identyfikuje się zgodnie z ich rolą polegającą na przenikaniu, poruszaniu i kształtowaniu ludzkiej świadomości oraz wywoływaniu przeżyć i pobudzaniu do działania, którego cele i kierunki wytycza hierarchia wartości. Wartości wpływają na kształt nadawany zarówno życiu poszczególnych osób, jak i większych społeczności. Należy również zauważyć, że z kategorią wartości często w opowiadanych doświadczeniach łączą się oczekiwania. Są one identyfikowane jako przekonanie i nadzieja, że dobre rzeczy będą się działy w przyszłości (Walulik, 2022, s. 137–138).

Wartością, która bezpośrednio określa duchowość Grzegorzewskiej, jest język jej twórczości. Używa języka, który Lisa Miller (2016, s. 367–369) nazywa „duchowym”. Emanują z niego dobro, prawda i piękno, a ich zwornikiem jest miłość. Człowiek może je urzeczywistniać poprzez odniesienie do kolejnej wartości, jaką jest życie. Wartości te pozostają ze sobą w ścisłej relacji – nie istnieją piękno i dobro poza prawdą (Tischner, 1982, s. 342). Dzięki nim osoba może odkrywać prawdę o sobie samej, o innych, o świecie i o samym Bogu; może doświadczać dobra i nieść dobro innym; może odkrywać, kontemplować i tworzyć piękno. Charakterystycznym rysem Grzegorzewskiej

był „jej pęd do niesienia pomocy, gdzie tylko się dało... Wprost nie mogła ona nie zareagować, nie wziąć czynnego udziału w życiu”, a także ujawniająca się już od wczesnego dzieciństwa wrażliwość na piękno w każdej postaci. „Kształt, barwa, melodia, rytm – stanowiły jej żywioł. Bez piękna żyć nie mogła. Na brzydotę reagowała nieomal fizycznym bólem. Dotyczyło to i czynów ludzkich” (Hryniewicka, 2022, s. 34). Wartości te, z uwagi na przyjęty przez Grzegorzewską cel życia, można jednocześnie uznać za oczekiwania.

W liście do bratanicy, której ojciec zginął w wypadku samochodowym, Grzegorzewska rozważała wartościowe życie brata i pisała: „Uściskam Cię, Droga Basiu, bardzo, bardzo serdecznie, niech Ci Bóg da siły, abyś mężnie ten cios znieść mogła – pamiętaj, że masz we mnie zawsze [...] najgorliwszą, serdeczną chęć okazania Ci pomocy – moja Ty biedna, droga Basiu” (za: Tomasik, 1998, s. 276). Słowa te są emanacją atmosfery rodzinnego domu, która przeniknięta była wzajemnym szacunkiem i poszanowaniem prawa do podejmowania życiowych decyzji. Uświadamiają, że duchowość jest cennym zasobem przynoszącym wsparcie w trudnych doświadczeniach życiowych (Miller, 2016, s. 373). Jako dominującą wartość można w tym kontekście wskazać dobro, które z uwagi na uniwersalny charakter partycypuje w znaczącej liczbie zdarzeń, sytuacji, własności podmiotów i przedmiotów (Kopciuch, 2014, s. 183) aż po ostateczne dobro, za jakie chrześcijaństwo uznaje zbawienie człowieka. Jednak to po stronie podmiotów wychowania leży odpowiedzialność za rozszerzenie rozumienia tej wartości poza jednostkowy przykład. Realizacja wartości zależy bowiem nie tylko od indywidualnej postawy wychowanka czy wychowawcy, ale również od uwarunkowań kulturowych i społecznych: „Chodzi tutaj o trud poznawania i pracy zmierzającej do tego, by panować nad światem i czynić w nim życie indywidualne i społeczne bardziej ludzkim przez postęp w dziedzinie obyczajów i instytucji życia społecznego” (Marek, 2022, s. 34). Do dobra człowieka przybliżają wartości najbardziej przez niego cenione, a on sam, przeżywając różne wartości, realizuje je swymi czynami (Wojtyła, 1983, s. 69).

Wartości odnoszą się do pierwotnej i źródłowej egzystencji człowieka, a jej wszystkimi przejawami włada logos dobra i zła (Tischner, 1978, s. 78). W *Liście drugim* Grzegorzewska (2021) pisała:

Człowieczeństwo... Najbogatsza to i najcenniejsza wartość stwierdzana wsze i wszędzie przez wszystkich czujących i myślących ludzi, opiewana w poezjach,

legendach i baśniach, wyrażana w obrazach, rzeźbach i pieśniach – tak widocznie głęboko żyje w duszach ludzkich i taka jest ich tęsknota, żeby ją można było widzieć wszędzie, żeby wypełniała świat, żeby ją każdy rozumiał, odczuł i stosował w życiu. Posłuchaj, opowiem Ci, jak ją wyraził nieznany nikomu z nazwiska, żyjący przed pięcioma wiekami malarz w jednym z pięknych, starych, drewnianych kościołów naszych na Podhalu... Poprosiłam kiedyś starego kościelnego, górala, aby mi opowiedział wszystko, co wie o kościele... Św. Michał trzyma w jednej ręce miecz podniesiony do góry, a w drugiej – wagę szalową. Na jednej szali tej wagi siedzi napuszony diabeł w purpurowym płaszczu, z oczami sowy niespokojnie wpatrzonymi w szalę. Wtaszczył na nią to, co uważał za najcięższe na świecie – kamień młyński – i, naciskając jeszcze nogą na kamień, pewny jest zwycięstwa. Ale na drugiej szali staje człowiek i szalę aż do ziemi przechyla. „A no to widzicie, co worce człowiek”. Porozumieliśmy się spojrzeniem i tym cichym szeptem prostych słów dobrego człowieka w sprawie najważniejszej na świecie (s. 18–21).

W objaśnianiu przez Grzegorzewską wartości człowieczeństwa wyraźnie wybrzmiewa odwoływanie się do duchowości zarówno naturalnej, jak i religijnej. Gołubiew (1967), wspominając Grzegorzewską, wskazuje, że „wierzyła mocno w istniejącą ponad wszystkim Najwyższą harmonię. Jej odbłask widziała we wszystkim: w przyrodzie, w myśli ludzkiej, w każdym twórczym działaniu, przede wszystkim jednak w samym człowieku, jego dobroci i miłości” (za: Tomasik, 1998, s. 276). Grzegorzewska uwrażliwia na ważność dobroci moralnej, która jest skutkiem odpowiedzi człowieka na wartości. Oznacza to, że osoba jest zdolna do odróżnienia podstawowej wartości dobra od antywartości zła moralnego. Dokonuje się to w sumieniu, będącym moralną właściwością każdego człowieka (Skorowski, 2004, s. 1383), swego rodzaju władzą, organem, z którym człowiek się rodzi. Sumienie określa normę moralności, jaką należy się w życiu kierować, przez co umożliwia odróżnianie dobra od zła i dążenie do tego pierwszego. Z tej racji, że sumienie wpisane jest w naturę człowieka, na każdej osobie spoczywa obowiązek rozwijania go i kształtowania (Marek, 2015, s. 128).

W notatkach z rekolekcji w Instytucie Głuchych Grzegorzewska zapisała: „Dobro zwycięży. Zło jest jak noc, po której przyjdzie świt i dzień. Zło szumi, rozszerza się w tłumie. Dobro milczy, rodzi się w ciszy i dlatego jest niezauważane często i niewidziane” (Tomasik, 1998, s. 276). Słowa te kierują uwagę w stronę nauczania Kościoła, który nazywa sumienie „najtajniejszym ośrod-

kiem i sanktuarium człowieka, gdzie przebywa on sam z Bogiem, którego głos w jego wnętrzu rozbrzmiewa”. Nakazuje ono czynić dobro, a unikać zła; aprobuje wybory, które są dobre, i potępia te, które są złe. Świadczy „o aurytetycie prawdy odnoszącej się do najwyższego Dobra, do którego osoba ludzka czuje się przyciągana i którego nakazy przyjmuje. Człowiek roztropny, słuchając sumienia moralnego, może usłyszeć Boga, który mówi” (KKK, nr 1776–1777). Może dlatego – jak zauważa Gołubiew (1967) – „Do religii i religijnych obrzędów miała duży szacunek, uważała też, że w wychowaniu etycznym człowieka Kościół ma wielką rolę do spełnienia; mówiła o tego rodzaju sprawach z jakimś wyraźnie wyczuwalnym ciepłem” (za: Tomasik, 1998, s. 261–262). Rozwijaniu duchowości w tym aspekcie może służyć edukacja religijna rozumiana jako pewien sposób racjonalizacji doświadczenia zmierzający do rozwijania i wypracowywania „kompetencji w zakresie jego rozumienia oraz zaspokajania trosk transcendentnych, a także łączenia trosk z różnych porządków” (Horowski i Sadłoń, 2019, s. 118).

W powyższych kontekstach warto przywołać spostrzeżenie Bogusława Śliwerskiego (2015), który powołując się na amerykańskiego pedagoga Leo Buscaglię, podkreśla, że:

[...] nie da się wyjaśnić ludzkiej egzystencji i świata za pomocą intelektu. Potrzebna jest tu transgresja poza samego siebie i otaczającą nas rzeczywistość. Jeśli człowiek nie znajduje oparcia w jakimś systemie wierzeń religijnych, to musi mieć chociaż oparcie w samym sobie, we własnym sumieniu (s. 208).

Syntezę duchowości Grzegorzewskiej rozpatrywaną w perspektywie wartości i oczekiwań stanowią słowa z listu nowicjuszek ze Zgromadzenia Sióstr Urszulanek Serca Jezusa Konającego, którymi dziękują za przesyłane refleksje:

[...] za jasne, proste i dobre słowa, których pełna jest ta książeczka. I nie tylko za słowa – ale za te wszystkie czyny dobroci, które otwierają i rozszerzają ludzkie serca na prawdziwe Piękno, Dobro i Prawdę, [...] Przykład Drogiej Pani jest nam [...] wielką pomocą w realizacji celu Zgromadzenia, którym jest praca wśród młodzieży (za: Tomasik, 1998, s. 262).

6. Wnioski

Odkrywanie cech duchowości w biografii Grzegorzewskiej stanowi inspirację dla pedagogicznego myślenia i działania w zakresie wychowania do twórczego życia. Jej doświadczenia uświadamiają, że duchowość kształtuje styl życia, sposób „bycia w świecie”. Stanowi potencjał nie tylko sprzyjający radzeniu sobie z trudnościami, ale też życiu z radością – szczęśliwemu życiu. Pełni funkcję ekspresyjną, socjalizacyjną, terapeutyczną, edukacyjną, dzięki czemu wzmacnia rozwój człowieka jako osoby zaradnej, nastawionej na zdobywanie wiedzy, otwartej na wartości, zdolnej do przekraczania siebie. Niezależnie od tego, czy przyjmie się rozumienie duchowości w wymiarze naturalnym, czy religijnym, nie dotyczy ona tylko pojedynczej osoby, lecz ma charakter egalitarny. Oznacza to, że można mówić zarówno o wychowaniu do twórczości, jak i kształtowaniu duchowości. Łączenie tych aspektów życia jest szczególnie istotne w ponowoczesności – świecie „głodnych duchów”, na „bezdrożach duchowości”.

Przywołane z biografii Grzegorzewskiej cechy, postawy, zachowania, refleksje stanowią elementy budujące twórcze życie; dowodzą, że procesu wychowania do twórczego życia nie można zamknąć w jednym – obowiązującym wszystkich – modelu. Twórcze życie jest dla osób świadomych swojej tożsamości, otwartych, pełnych szacunku nie tylko dla innych, ale i siebie. Cechą duchowości Grzegorzewskiej, która wprost wyznacza kierunek wychowaniu do twórczego życia, jest kultura kontaktów. To stanowi ogromne wyzwanie dla wszystkich podmiotów wychowania – stawia przed wychowawcami zadanie tworzenia, udoskonalania, poszukiwania, otwierania się na nowe rozumienie procesu wychowania i samowychowania. Oznacza to, że twórcze życie kształtuje się przez całe życie i we wszystkich jego wymiarach. Dotyczy zatem nie tylko wychowanka, ale także, a może przede wszystkim, wychowawcy.

Postawa Marii Grzegorzewskiej uświadamia, że do budowania twórczego życia konieczna jest umiejętność refleksyjności, elastyczność i spójność wewnętrzna, zinternalizowany system wartości, ale przede wszystkim jasny cel, który Paul Tillich (1987) określa mianem troski ostatecznej, a Margaret Archer (2019) mianem troski zasadniczej. U Grzegorzewskiej ta troska związana jest z jej ogromną otwartością i integralnym postrzeganiem człowieka.

Bibliografia

- Archer, M. S. (2019). *Kultura i sprawczość. Miejsce kultury teorii społecznej*. Warszawa: Narodowe Centrum Kultury.
- Baer, J. (2016). *Domain Specificity of Creativity*. New Jersey: Elsevier Academic Press.
- Brągiel, J. i Kawula, S. (2005). Więzi społeczne w rodzinie. W: S. Kawula, J. Brągiel i A. W. Janke (red.), *Pedagogika rodziny. Obszary i panorama problematyki*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Bruner, J. (1987). Life as Narrative. *Social Research*, 54(1), 11–32.
- Doroszewska, J. (1964). Fragmenty biografii Marii Grzegorzewskiej. *Ruch Pedagogiczny*, 6, 8–18.
- Dubas, E. (red.). (2020). *Biografia i badanie biografii*, t. 7. Łódź: Uniwersytet Łódzki.
- Fleming, D. L. (2013). *Czym jest duchowość ignacjańska?* Kraków: Wydawnictwo WAM.
- Furrow, J. L. i in. (2004). Religion and Positive Youth Development: Identity, Meaning, and Prosocial Concerns. *Applied Developmental Science*, 8(1), 17–26. https://doi.org/10.1207/S1532480XADS0801_3.
- Garbarino, J. i Haslam, R. (2005). Lost Boys: Why Our Sons Turn Violent and How We Can Save Them. *Paediatrics & Child Health*, 10(8), 447–450. <https://doi.org/10.1093/pch/10.8.447>.
- Gołubiew, A. (1967). Maria Grzegorzewska. *Tygodnik Powszechny*, 24, 1–2.
- Grzegorzewska, M. (2021). *Listy do Młodego Nauczyciela. Cykl I–III*. Warszawa: Wydawnictwo APS.
- Grzywak-Kaczyńska, M. (2005). Wychowanie do miłości – miłości trzeba się uczyć. W: F. Adamski (red.), *Wychowanie personalistyczne. Wybór tekstów* (s. 363–375). Kraków: Wydawnictwo WAM.
- Gurba, E. (2020). Psychologiczne uwarunkowania pedagogiki religii. W: Z. Marek i A. Walulik (red.), *Słownik pedagogiki religii* (s. 271–290). Kraków: Wydawnictwo Naukowe Akademii Ignatianum.
- Han-Ilgiewicz, N. (1989). Zamiast zakończenia. W: *Wspomnienia o Marii Grzegorzewskiej* (s. 137–156). Warszawa: Wydawnictwo WSPS.
- Horowski, J., i Sadłoń, W. (2019). Edukacja religijna w świetle realizmu krytycznego i teorii morfogenezy. *Horyzonty Wychowania*, 18(45), 109–120. <https://doi.org/10.17399/HW.2019.184509L>.

- Hryniewicka, A. (2022). *W stronę człowieka... O odwadze twórczego myślenia Marii Grzegorzewskiej*. Warszawa: Wydawnictwo APS.
- Hryniewicka, A. (2023). Przejawy i uwarunkowania postawy religijnej Marii Grzegorzewskiej. *Roczniki Pedagogiczne*, 15(3), 5–15. <https://doi.org/10.18290/rped23153.1>.
- *Katechizm Kościoła katolickiego* [KKK]. (1994). Poznań: Wydawnictwo Pallottinum.
- Kopciuch, L. (2014). Dietricha von Hildebranda krytyka relatywizmu etycznego – ślepotą na wartości i inne argumenty. *Idea. Studia nad strukturą i rozwojem pojęć filozoficznych*, 26, 175–189. <https://doi.org/10.15290/idea.2014.26.10>.
- Lalak, D. (2010). *Życie jako biografia. Podejście biograficzne w perspektywie pedagogicznej*. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie ŻAK.
- Leak, G. K. (2009). An Assessment of the Relationship between Identity Development, Faith Development, and Religious Commitment. *Identity*, 3, 201–218. <https://doi.org/10.1080/15283480903344521>.
- Majdański, S. (2000). Metafizyka klasyczna: transcendentalna, konwertibilna i reduplikatywna (refleksje metafizyczne). *Studia Philosophiae Christianae*, 36(2), 157–180.
- Marek, Z. (2015). Duchowość, religia i wychowanie. *Pedagogika Społeczna*, 55(1), 9–21.
- Marek, Z. (2022). *Podstawy pedagogiki religii*. Kraków: Wydawnictwo Naukowe Akademii Ignatianum.
- Marek, Z. i Walulik, A. (2019). *Pedagogika świadectwa. Perspektywa antropologiczno-kerygmaticzna*. Kraków: Wydawnictwo Naukowe Akademii Ignatianum.
- Markstrom, C. A. (1999). Religious Involvement and Adolescent Psychosocial Development. *Journal of Adolescence*, 22(2), 205–221. <https://doi.org/10.1006/jado.1999.0211>.
- Marszałek, L. (2013). *Duchowość dziecka. Znaczenia – perspektywy – konteksty w pedagogice przedszkolnej*. Warszawa: Szkoła Wyższa im. Bogdana Jańskiego.
- Maté, G. (2021). *Bliskie spotkania z uzależnieniem. W świecie głodnych duchów*. Warszawa: Czarna Owca.
- Meril, B. i West, L. (2009). *Using Biographical Methods in Social Research*. SAGE Publications.

- Miller, L. (2016). *Czy dzieci powinny wierzyć w Boga? Jak wiara może zbudować tożsamość dziecka, pewność siebie i stworzyć trwały fundament dorosłego życia*. Białystok: Wydawnictwo Samsara.
- Nicholls, J. G. (1972). Creativity in the Person Who Will Never Produce Anything Original or Useful: The Concept of Creativity as a Normally Distributed Trait. *American Psychologist*, 27(8), 717–727. <https://psycnet.apa.org/doi/10.1037/h0033180>.
- Paślawska-Smęder, I. i Walulik, A. (2024). *Wychowanie do twórczego życia. Perspektywa młodych dorosłych*. Kraków: Wydawnictwo Ignatianum.
- Skorowski, H. (2004). Sumienie. W: B. Szlachta (red.), *Słownik społeczny* (s. 1383–1388). Kraków: Wydawnictwo WAM.
- Strzałecki, A. (2011). Styl twórczego zachowania. Model i jego walidacja. W: W. Zeidler (red.), *Kwestionariusze w psychologii. Postępy, zastosowania, problemy* (s. 190–244). Warszawa: Vizja Press & It.
- Sztaba, M. (2015). Pedagogia osoby wobec zagadnienia duchowości. *Forum Pedagogiczne*, 2, 41–62.
- Śliwerski, B. (2015). *Współczesne teorie i nurty wychowania*. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Tillich, P. (1987). *Dynamika wiary*. Poznań: „W drodze”.
- Tischner, J. (1978). Fenomenologia spotkania. *Analecta Cracoviensia*, 10, 73–98.
- Tischner, J. (1982). *Myślenie według wartości*. Kraków: Wydawnictwo Znak.
- Tomasik, E. (1998). *Ocalić od zapomnienia... Maria Grzegorzewska w relacjach ze współczesnymi*. Warszawa: Wydawnictwo WSPS.
- Walulik, A. (2022). Biography as a Spatial Frame of Meanings: A Proxemic Analysis in Pedagogical Narrative Analysis. *Multidisciplinary Journal of School Education*, 11(1), 131–150. <https://doi.org/10.35765/mjse.2022.1121.07>.
- Wiseman, R. (2009). *Historia duchowości chrześcijańskiej. Wybrane zagadnienia*. Kraków: Wydawnictwo WAM.
- Witek, S. (1989). Duchowość religijna. W: R. Łukaszyk i in. (red.), *Encyklopedia katolicka*, t. 4 (s. 330–331). Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.
- Wojtyła, K. (1983). *Elementarz etyczny*. Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.
- Zohar, D. i Marshall, I. (2001). *Inteligencja duchowa. Najwyższa z inteligencji*. Poznań: Dom Wydawniczy Rebis.